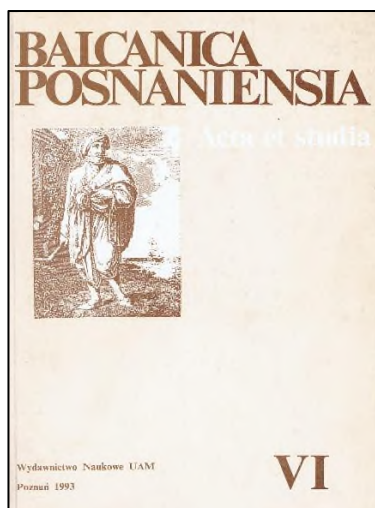

Golembiński Franciszek, *Proces formowania się współczesnej świadomości narodowej Greków*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1993, t. 6, s. 23–42.

<https://doi.org/10.14746/bp.1993.6.2>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54891>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

PROCES FORMOWANIA SIĘ WSPÓŁCZESNEJ ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ GREKÓW

FRANCISZEK GOLEMSKI

ABSTRACT. Golemski Franciszek, *Proces formowania się współczesnej świadomości narodowej Greków* (The process of formation of modern national consciousness of Greeks). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, VI, Poznań 1993, Adam Mickiewicz University Press, pp. 23-41. ISBN 83-232-0420-9. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

In a historical dimension the process of formation of national consciousness of Greeks today consists of two factors: the universal ones (Antique, Byzantium, Osman Turkey), the influence of modern West European intellectual trends (especially those coming from the Age of Reason), local ones connected with folk tradition. Since the moment of independence in the 19th century an attempt at obtaining a new territorial shape of the Greek state can be observed (the conception of the "great idea"), formation of its own modern national culture. These factors generated internal tensions and external conflicts, but at the same time the process of creation of integral national culture.

Franciszek Golemski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (Polish Institute of Foreign Affairs), ul. Warecka 1a, 00-950 Warszawa, Polska – Poland.

Pytanie o tożsamość narodową współczesnych Greków należy do najbardziej złożonych zagadnień. W przypadku fenomenu greckiego jesteśmy świadkami określonej ciągłości historycznej, jeżeli chodzi o język, którym posługuje się ludność zamieszkująca tereny współczesnej Grecji, a który był tu w użyciu od czasów starożytnych. Nawet biorąc pod uwagę ewolucję, jaką język ten w ciągu wieków przechodził, stanowi on jednak wyraz dającej się wyodrębnić ciągłości.

Język grecki jako jedyny w rodzinie języków europejskich grupy indoeuropejskiej charakteryzuje się nieprzerwaną do dziś ciągłością historyczną. Z czterech głównych dialektów do największego znaczenia w literaturze starogreckiej doszły trzy – joński, attycki (klasyczny) i dorycki. Po podbojach Aleksandra Wielkiego przekształciły się one we wschodnich monarchiach diadochów w jeden język wspólny, zwany kojnē hellenistyczną, która stała się z czasem ojczystym językiem Bizantyńczyków, a w stosunkach międzynarodowych na Wschodzie głównym środkiem porozumiewawczym... Dwa nurty kojnē bizantyńskiej, mówiony i pisany, przetrwały Cesarstwo Wschodniorzymskie, po upadku

Konstantynopola płynęły nadal przez pokolenia w okresie niewoli tureckiej, by objawić się w Grecji Niepodległej (od 1822 r.) w postaci „kwestii językowej” (*zitima tis glossis*) czekającej wciąż na rozwiązanie¹.

Z punktu widzenia kulturalnego zachodziły szczególnie głębokie przeobrażenia. Dotyczyły one, mówiąc najogólniej, trzech wielkich formacji kulturalnych, które swym zasięgiem obejmowały teren współczesnej Grecji, wykraczając jednak w przeszłości poza te granice². Pierwsza wielka formacja dotyczy kultury antycznej nazywanej tu w skrócie grecko-rzymską (można ją zresztą dzielić na wiele podokresów, wyróżniając kulturę przedklasyczną, klasyczną lub hellenicką, hellenistyczną, jak i okres rzymski). Formacja ta miała decydujące znaczenie w kształtowaniu się systemu wartości w samej Grecji i całym świecie antycznym, stając się podstawą kultury i cywilizacji uniwersalnej. Stopień się elementów greckiego i rzymskiego stanowiło zjawisko charakterystyczne dla budowy uniwersalnego wymiaru świata antycznego, który przybrał kształt Imperium Romanum.

Wchłonięcie pierwiastka chrześcijańskiego i przetworzenie go w specyficzny sposób na gruncie kultury antycznej to znamiona drugiej formacji – bizantyńskiej. Bizancjum stanowiło jednak całkowicie odrębną, autonomiczną formację kulturalną, nie stanowiło prostej kontynuacji tradycji rzymskich w wydaniu chrześcijańskim³. Powstanie specyficznej formacji kulturalnej, opartej na zasadach teokracji bizantyńskiej, odgradzającej się od Zachodu, powodowało, że kultura tego okresu nosiła wysoce specyficzne, niepowtarzalne rysy, które w istotny sposób wpływały na mentalność obywateli Wschodniego Cesarstwa.

Wreszcie trzecia wielka formacja kulturalna dotyczy świata islamu, który po 1453 r. ostatecznie zapanował nad całym terytorium greckim. Wpływ czynnika osmańskiego również zaznaczył się wyraźnie w świadomości Greków, wkraczając głęboko w sferę wartości i odpowiednio ją modyfikując⁴.

Z uwagi na wymienione powyżej czynniki, Grecy – niezależnie od okresu historycznego, w którym przypadło im żyć – znajdowali się w szczególnej

¹ O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Warszawa 1984, s. 26-28.

² W przypadku kultury można mówić o występowaniu czasoprzestrzeni kulturalnej, która stanowi określoną całość w sensie ontologicznym. Łączy ona elementy aksjologiczne z procesami o charakterze historycznym, odnoszącymi się do danej przestrzeni w sensie geograficznym.

³ Jest to pogląd niewątpliwie uproszczony, bowiem kultura bizantyńska nie stanowiła prostej fuzji elementów antycznego i chrześcijańskiego. Był to agregat szczególnie złożony, stanowiący samodzielną, nową jakość w znaczeniu kulturowym. Kultura bizantyńska nosiła zresztą par excellence charakter uniwersalny. Zob. H. W. Haussig, *Historia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 1969.

⁴ W szerszym, ogólnobałkańskim ujęciu, problem wpływu systemu wartości charakterystycznych dla islamu i kulturalnej formacji osmańskiej omawia: W. S. Vucinich, *Some aspects of the Ottoman legacy*, w: Ch. and B. Jelavich (wyd.), *The Balkan in Transition*, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 81-114.

sytuacji. Bytowali bowiem na tych terenach, które przez całe wieki objęte były wpływami o charakterze uniwersalnym, a które sami współtworzyli w postaci oryginalnego wkładu kulturalnego. Byli otwarci również na obce oddziaływania, zewnętrzne wzorce kulturowe. Mimo tych wszystkich uwarunkowań nie przestali egzystować jako odrębna grupa etniczna, nie rozplynęli się w kulturze uniwersalistycznej. Język stał się niewątpliwie tym elementem, który pozwolił im na zachowanie własnej odrębności, nawet w najbardziej niesprzyjających warunkach dziejowych. Nie stał się on z czasem językiem martwym, jak miało to miejsce z łaciną, ale ewoluował, dostosowując się do zmieniającej się sytuacji kulturowej.

Jest rzeczą bezzasadną mniemać, że utrzymywała się naturalna ciągłość w sferze świadomości narodowej i że współcześni nam Grecy są w prostej linii potomkami Greków z czasów Platona, Arystotelesa czy też z różnych okresów Wschodniego Cesarstwa. Zmiany zachodzące w świadomości narodowej pozostawały wyraźne. Poszczególne wielkie formacje kulturalne oddziaływały w istotny sposób na charakter tych przemian. Poza tym należy pamiętać, że tożsamość narodowa też nosi wymiar czasowy. Dzisiejsze jej rozumienie łączy się najczęściej ze świadomością narodową pojmowaną w kategoriach państwa narodowego. Tożsamość narodowa w minionych epokach miała wysoce zróżnicowany charakter i pozostawała w określonym związku ze zmieniającą się w ciągu wieków skalą wartości⁵.

Odrzucając więc tezę o prostej kontynuacji w sferze tożsamości narodowej Greków należy poszukiwać raczej tych elementów, które składają się na współczesne pojmowanie tożsamości narodowej. Tym niemniej można, a nawet należy próbować wyodrębnić we współczesnej mentalności Greków te elementy, które mają naturalny związek również i z tą wielką przeszłością, a które rzutują w określony sposób na postawy, sferę zachowań poszczególnych warstw czy grup społeczeństwa greckiego.

Interesującym przykładem tego typu podejścia analitycznego mogą być rozważania P. L. Fermora, który stara się wyodrębnić dwa podstawowe składniki współczesnej osobowości Greków, odnoszące się do: (1) sfery wartości charakterystycznej dla Bizancjum i (2) wzorców klasycznych. Fermor wyróżnia 64 elementy, które – w jego mniemaniu – charakteryzują występowanie tych dwu odmiennych skali wartości, zakodowanych w greckiej psychice:

⁵ Dopiero w zasadzie od momentu rewolucji przemysłowej, wzrostu znaczenia stanu trzeciego, odejścia od tradycyjnych form wartości charakterystycznych dla świadomości religijnej (katolickiej, jak i ortodoksyjnej) i zastępowania ich elementami etyki protestanckiej oraz wzorcami świeckimi, wykształciło się poczucie świadomości narodowej, które koresponduje z jego dzisiejszym rozumieniem. Pozostawało ono ściśle związane ze zjawiskami nacjonalizmu i strukturą państwa narodowego. Zob. E. Lemberg, *Geschichte des Nationalismus in Europa*, Stuttgart 1950, B. C. Shafer, *Nationalism: Myth and Reality*, New York 1955, K. W. Deutsch, *Nationalism and social communication, an inquiry into the foundations of nationality*, Cambridge, Mass. 1953.

Wszyscy Grecy zgodnie z moją teorią stanowią amalgamat, w różnym stopniu, dwu [elementów, bizantyńskiego i klasycznego – przyp. aut.], które przeczą sobie i uzupełniają się wzajemnie. Jest to jednakże antagonizm dwu elementów, które nas tu właśnie zajmują, a nie ich możliwa synteza. „Dwie dusze mam” może zawołać mój hipotetyczny Grek za Goethem⁶.

Z historycznego punktu widzenia tworzenie się współczesnego narodu greckiego związane jest z walką o wyzwolenie spod panowania osmańskiego, uwieńczoną powodzeniem i powstaniem niezależnego państwa greckiego w 1830 r.

Podjęcie walki o wyzwolenie narodowe zakładało jednak konieczność występowania poczucia tożsamości narodowej wśród społeczności greckiej, które generowało uczucia patriotyczne. Uważa się niejednokrotnie, że proto-nacjonalizm grecki pojawił się w Bizancjum, w jego schyłkowej fazie rozwoju na przełomie XIV i XV w. Postępujący rozpad Cesarstwa Wschodniego wpływał bezpośrednio na proces wzrostu poczucia narodowego Greków. W coraz mniejszym stopniu utożsamiali się oni z postawą uniwersalną, jako obywatele Bizancjum, a w coraz większym stopniu wzrastało ich poczucie odrębności na gruncie greckim. Literatura bizantyńska stanowiła naturalną bazę, z której wyrastała następnie literatura nowogrecka. Upadek Cesarstwa Wschodniego w XV w. nie oznaczał definitywnego końca twórczości literackiej. W innych już warunkach egzystowała ona nadal, stając się podstawą nowej kultury wspierającej się na języku greckim.

Nie ma natomiast żadnych wątpliwości co do końca literatury bizantyńskiej. Generalny atak wojsk Mehmeda II Zdobywcy w ostatnich dniach maja 1453 położył kres Cesarstwu Bizantyńskiemu, zatknięcie sztandaru z półksiężycem na świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu stało się widomym znakiem końca samodzielności politycznej, ekonomicznej i kulturalnej Bizantyńczyków. Literatura bizantyńska jednak nie zamarła. Żyła nadal w społecznościach greckich na terytoriach byłego państwa bizantyńskiego i w diasporze, ale już jako literatura nowogrecka⁷.

Stephen G. Xydis analizując rozwój nacjonalizmu greckiego zauważa, że dla autora bizantyńskiego Josifa Bryenniosa, żyjącego w latach 1340-1431, pojęcie *γένος* (*genos*) – naród odnosiło się do całego świata chrześcijańskiego (zarówno katolickiego, jak i ortodoksyjnego). Natomiast pojęcie *ἔθνος* (*ethnos*) znajdowało zastosowanie dla określania narodów niechrześcijańskich. Oznacza to występowanie jeszcze uniwersalizmu bizantyńskiego, dla którego podziały świata przebiegały wedle tradycyjnych kryteriów⁸.

Pojęcie *genos* ma szersze znaczenie, odnosi się do ciągłości historycznej danego narodu (w tym znaczeniu posługiwano się nim w późniejszym okresie,

⁶ P. L. Fermor, *Roumeli – Travels in Northern Greece*, London 1966, s. 106.

⁷ Jurewicz, o.c., s. 24.

⁸ S. G. Xydis, *Modern Greek Nationalism*, w: P. F. Sugar, I. J. Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, London 1971, s. 209, przypis 4.

zwłaszcza zaś w XIX w., kiedy starano się zwracać szczególną uwagę na potrzebę uzasadniania ciągłości historycznej). Pojęcie *ethnos* wiąże się natomiast raczej z elementem państwowości, a więc odpowiada w tym przypadku okresowi walki o wyzwolenie narodowe, związane z dążeniem do budowy własnej państwowości⁹.

Jako naturalni spadkobiercy Cesarstwa Rzymskiego Bizantyńczycy nazywali siebie po prostu Rzymianami – *Rhomiai*, mimo że posługiwali się głównie językiem greckim. Znajdujących się pod panowaniem osmańskim Greków Turcy nazywali *Rum*¹⁰. Żyjący w diasporze Grecy posługiwali się językiem, który sami określali jako *Romaik*. Nazwa „Grecy” wywodziła się natomiast z zachodniego źródłosłowu *Graeci* i była adaptowana do europejskich języków narodowych. Pojęcie „Hellenowie” łączono przez całe wieki z pojęciem „poganie”. Dopiero tendencje o charakterze klasycyzmu na przełomie XVIII i XIX wieku nadały mu nowe znaczenie, które znalazło swoje odzwierciedlenie wśród samych Greków walczących o niepodległość. Do tego pojęcia zaczęli oni świadomie nawiązywać. Ono stanowiło ostatecznie podstawę określenia nazwy odrodzonej Grecji.

Upadek Konstantynopola w 1453 r. stanowił dla większości Greków prawdziwy koniec świata. Uważali oni, że nastąpiło całkowite załamanie się systemu państwowo-kulturowego, który nie ma już możliwości odrodzenia. Znamienne, że upadek Konstantynopola ujmowano również w kategoriach eschatologicznych sądząc, że stanowi on znak końca ery chrześcijańskiej. Wynikało to również z głęboko zakorzenionej niechęci do Zachodu i chrześcijaństwa rzymskiego, które było niejednokrotnie ujmowane jako przejaw władzy Antychrysta. Upadek Konstantynopola miał więc wymiar uniwersalny – kosmiczny. Jest rzeczą interesującą, że egzegeza tekstów Apokalipsy Św. Jana, dokonywana w środowiskach greckich już po katastrofie, odnosiła się do prób wskazania na możliwość przezwyciężenia jarzma otomańskiego i odrodzenia się Bizancjum¹¹. Tradycje bizantyńskie nie zanikły wraz z upadkiem Cesarstwa Wschodniego. W różnych postaciach występowały nadal. Dla mentalności Greków żyjących w warunkach niewoli osmańskiej tego typu interpretacje miały niewątpliwie istotne znaczenie. Pozwalały one na podtrzymywanie wiary w możliwość odrodzenia się. Stanowiły więc ważki element w utrwalaniu poczucia niezależności, mimo jakże niesprzyjających warunków zewnętrznych. Z psychologicznego punktu widzenia były to zresztą reakcje typowe dla potomków dawnego imperium, które przestało już egzystować, ale pamiętać o jego przeszłości żyła nadal.

⁹ Szczegółowo omawia ten problem Xydis, o.c. s. 209-210.

¹⁰ Wyczerpującą interpretację pochodzenia pojęcia *Rum* daje Fermor, o.c., s. 98.

¹¹ Zob. A. Argyriu, *Les exegeses grecques de l'Apocalypse a l'epoque turque (1453-1821), Esquisse d'une histoire des courants ideologique au sein du peuple grec asservi*, Thessaloniki 1982.

Jedną z najistotniejszych instytucji, które nawiązywały do tradycji bizantyńskiej, był Patriarchat Konstantynopoliński. Nie został on przez najeźdźców zlikwidowany i pełnił w zmienionych już warunkach zewnętrznych istotną rolę w sferze podtrzymywania tradycji chrześcijańskiej. Znaczenie Patriarchatu wykraczało zresztą poza czysto grecki zakres działania. Jego jurysdykcja rozciągała się bowiem również na terytoria zamieszkane przez ludność niegrecką. Utrzymywał on ponadto kontakty z innymi ośrodkami ortodoksyjnymi, a zwłaszcza z Kościołem Rosyjskim¹².

Jest rzeczą charakterystyczną, że konserwatyzm Patriarchatu Konstantynopolińskiego umożliwił zachowanie zdecydowanego stanowiska wobec prób podejmowanych przez kościoły rzymskokatolicki i protestanckie na rzecz zbliżenia czy nawet unii z wschodnią Ortodoksją. Konserwatyzm ten wpłynął bezpośrednio na zachowanie tradycyjnych elementów w sensie teologicznym i organizacyjnym.

Religia odegrała zdecydowanie pozytywną rolę w utrwalaniu poczucia odrębności narodowej, a Ortodoksja stała się depozytariuszem wielu ważkich tradycji narodowych. Tak więc czynnik religijny miał w tym przypadku duże znaczenie, umożliwił przetrwanie pod obcym panowaniem, stwarzał warunki do przyszłego odrodzenia narodowego. W momencie powstania nowoczesnego państwa greckiego w XIX w. nastąpiło jednak zasadnicze przesunięcie w sferze czynnika religijnego, co było związane z utworzeniem autokefalicznego kościoła greckiego. W odrodzonej Grecji powstały zgoła nowe warunki do funkcjonowania Kościoła Ortodoksyjnego, co było efektem powstania narodowego państwa greckiego, które nie było przecież prostą kontynuacją Cesarstwa Wschodniego.

Przez całe XIX stulecie położenie prawosławnego patriarchy Konstantynopola było niezmiernie trudne. Z pochodzenia był Grekiem, lecz nie był obywatelem greckim. Przysięga, jaką składał w chwili mianowania, obowiązywała go do wierności wobec sułtana, nawet jeżeli sułtan był w stanie wojny z królestwem greckim. Wierni z jego owczarni, zazdroszczący Grekom z królestwa ich wolności, tęsknili do zjednoczenia się z nimi. Lecz on nie miał prawa tej tęsknoty podsycać. Rozterka, przed którą wiosną 1821 stanął Grzegorz V, dręczyła, choć w mniejszym stopniu, wszystkich jego następców. Patriarcha nie miał teraz żadnej władzy nad Grekami z Grecji. Zaledwie to królestwo powstało, Kościół grecki zażądał pełnej samodzielności pod przewodnictwem arcybiskupa ateńskiego. Grecy z państwa tureckiego spoglądali na Ateny i na króla greckiego oczekując spełnienia swych marzeń stamtąd. Gdyby w Konstantynopolu się było odnowiło cesarstwo chrześcijańskie, patriarcha byłby utracił wiele ze swych urzędowych uprawnień, ale byłby je utracił z radością. Miałby bowiem w bezpośrednim pobliżu cesarza, który by mu służył pomocą i wskazówkami, i cieszyłby się opieką chrześcijańskiego rządu. Lecz tak jak rzeczy stały, musiał zarządzać – w warunkach coraz mniej przychylnych i ze zmniejszoną władzą – społecznością, która swe uczucia kierowała

¹² Syntezę dziejów Patriarchatu Konstantynopolińskiego w okresie panowania tureckiego daje S. Runciman, *Wielki Kościół w niewoli*, Warszawa 1973.

w coraz większym stopniu ku monarsze przebywającemu daleko, do monarchy tego jawnie się przylączyć nie było patriarsze wolno, a królestwo było zbyt małe i zbyt biedne, by mogło mu przyjść z pomocą w niebezpieczeństwie¹³.

Niezależnie od czynnika religijnego tradycje bizantyńskie były kultywowane również w innych sferach życia społecznego. Dotyczy to zwłaszcza tego, co Nicolae Iorga nazwał „*Byzance après Byzance*”, a co odnosi się do roli Fanariotów w życiu politycznym, gospodarczym i duchowym Cesarstwa Otomańskiego¹⁴. Wykształcenie się tej elity umożliwiło kultywowanie wzorców z minionej epoki, które były adaptowane do nowych warunków. Co w tym przypadku wydaje się najważniejsze, to kontakty ze światem Zachodu, utrwalane dzięki pozycji Fanariotów.

Nie mniejsze znaczenie miały również środowiska diaspory greckiej, występującej głównie we Włoszech (Wenecja, Florencja, Rzym), która dzięki swej pozycji społecznej, zwłaszcza zaś kulturalnej, umożliwiała kultywowanie tradycji narodowych. Pierwsze drukarnie greckie pojawiły się właśnie na ziemi włoskiej, pierwsze książki wydawane w języku greckim były efektem działalności tychże grup. Mobilność i przyrodzone zdolności Greków w działalności handlowej, naukowej, lekarskiej i wielu innych stały się więc podstawą do tworzenia się licznych elit greckich, które obok zasadniczej elity fanariotckiej czy też diaspory włoskiej działały również w innych częściach Imperium Osmańskiego i Europy Zachodniej (np. w Hiszpanii). Wpływało to pozytywnie na proces utrwalania się świadomości narodowej, na inspirowanie działalności w sferze kulturalnej.

Panowanie osmańskie stanowiło ten czynnik w odniesieniu do społeczności greckiej, który miał dwukierunkowe oddziaływanie. Pierwsze z nich polegało na oddziaływaniu systemu wartości – charakterystycznych dla islamu – na świadomość społeczną Greków. Znajdowało to swój wyraz w sferze obyczajowej, przyjmowaniu elementów cywilizacyjnych charakterystycznych dla społeczności osmańskiej (przedmioty użytkowe, kuchnia, moda, naleciałości tureckie w sferze językowej itp.). Odnosiło się to również do sfery sensu stricto kulturalnej, co wyrażało się w orientalizacji aktywności artystycznej. Rzecz jasna, że wpływy te były ograniczone. Zasadniczym hamulcem przeciwko osmanizacji pozostawała sfera wartości religijnych wyrastających z pnia chrześcijańskiego. Wpływy kulturalne formacji osmańskiej sięgały jednak wystarczająco głęboko w sferę świadomości społecznej, generując postawy i zachowania, które związane były z systemem wartości charakterystycznym dla kultury osmańskiej, a które jeszcze dziś można zauważyć w mentalności części społeczeństwa greckiego. Zjawisko to dało się również zaobserwować w twórczości artystycznej, a jego elementy występują wyraźnie również

¹³ Runciman, o.c., s. 446-447.

¹⁴ N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935 (wydanie powojenne w 1972 r.).

w folklorze (np. muzyka ludowa). Zjawisko to było charakterystyczne również dla innych narodów bałkańskich, które znajdowały się pod panowaniem Porty Otomańskiej. W. S. Vucinich pisząc o spuściźnie osmańskiej na Bałkanach stwierdza:

Wpływy otomańskie zostały gruntownie zmieszane z kulturami narodów bałkańskich, które wykazywały wysoką elastyczność w stosunku do wyzwania nowoczesności. Dopóki narody bałkańskie odrzucały pewne wpływy otomańskie i zaszczepliły na swej kulturze elementy kultury Zachodu, nie ulegały one jednak całkowicie tej ostatniej. Innymi słowy, przyswajały one to co nowe, nie odrzucając całkowicie starego. W rezultacie kultury narodów bałkańskich miały potężne autochtoniczne i orientalne, specyficznie otomańskie rysy¹⁵.

Drugie z nich polegało natomiast na tworzeniu się stopniowo – był to proces przebiegający powoli – oporu wobec panowania osmańskiego. Sprzyjało ono formowaniu się zrębów nowoczesnej świadomości narodowej. Panowanie osmańskie oddziaływało więc na powstawanie nowego jakościowo zjawiska. Ujawniała się w tym charakterystyczna dialektyka historii. Upadek Bizancjum kładł kres konkretnej formacji kulturowej, panowanie osmańskie stwarzało natomiast warunki do formowania się innej, nawiązującej bezpośrednio do nowych tendencji w życiu kulturalnym, do odmiennego ujmowania problemu narodowego.

Naturalnym czynnikiem, który niewątpliwie stymulował proces budzenia się świadomości narodowej, ale już w nowym, nie znanym uprzednio wymiarze, były prądy umysłowe występujące na Zachodzie Europy. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie rozwoju przyrodoznawstwa europejskiego, opartego na racjonalistycznych przesłankach. Elity greckie, zwłaszcza zaś w księstwach naddunajskich, świadomie rozwijały te nowe kierunki, czego efektem było powstanie akademii książęcych w Bukareszcie i Jassach¹⁶. Procesowi temu towarzyszył prąd sekularyzacyjny, który miał istotne znaczenie dla przezwyciężania tradycji teokratycznych, jakże charakterystycznych dla kultury bizantyńskiej. Były to niewątpliwie te zjawiska, które ograniczały znaczenie Patriarchatu Konstantynopolitańskiego, wspierającego się mocno na tradycyjnych podstawach. Ze swej istoty był on przeciwny procesom modernizacyjnym, naruszały one bowiem ten system wartości, który stanowił naturalne zaplecze dla teologii ortodoksyjnej. Ona w ostatecznym rachunku dawała podstawy do kreowania określonej wizji świata i funkcjonowania konkretnego ładu społecznego, opartego na przesłankach teokratycznych.

Idee Oświecenia stanowiły kolejny, silny impuls na rzecz kształtowania się postaw narodowych, opierających się na modelu świeckim, zgodnym z założeniami filozoficznymi epoki. Rodzący się nacjonalizm grecki poszukiwał nowo-

¹⁵ Vucinich, o.c., s. 113-114.

¹⁶ Zob. A. Camariano-Cioran, *Les Academies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974.

czesnych środków wyrazu. Koncepcja państwa narodowego, która wyraźnie uzewnętrzniała się w filozofii społecznej Oświecenia, zaczęła wyraźnie oddziaływać na elity greckie. Wiele wybitnych postaci greckich z tego okresu opierało swe koncepcje już na nowych wzorcach. Ponadto pojawił się jeszcze jeden szczególnie istotny element, który związany był z klasycyzmem. Kierunek ten szczególnie silnie oddziałał na formowanie się nowego podejścia do przeszłości¹⁷. Nastąpiło w tym przypadku charakterystyczne przesunięcie, polegające na poszukiwaniu nowych źródeł tradycji. Nie przeszłość bizantyńska stanowiła w tym przypadku wzorzec mający moc odwoływania się do ciągłości kulturalnej, ale przeszłość antyczna – helleniska. Zaczęto świadomie nawiązywać do Antyku, jako do tej epoki, w której duch grecki manifestować się miał najpełniej, przyjmując najbardziej dojrzałą formę. To podejście legło u podstaw neohellenizmu, który zaczął być uznawany za podstawę do ożywiania współczesnego ducha greckiego. Neohellenizm stał się jednym z głównych ideowych elementów mających pobudzać działania na rzecz odrodzenia bytu narodowego. Miał on stać się ideologią nacjonalizmu greckiego, którego celem miało być utworzenie państwa narodowego. Neohellenizm stał się do pewnego stopnia świecką religią, na której starano się oprzeć formowanie nowego systemu wartości. Nie nawiązywał on świadomie do przeszłości bizantyńskiej, uważał ją bowiem za bezpowrotnie minioną i nie chciał z niej czerpać. Zwracał się natomiast w kierunku nowoczesnych tradycji filozoficznych, występujących na zachodzie Europy, które miały stanowić podstawę nowego światopoglądu Greków.

Zasadnicza trudność polegała jednak na tym, że klasycyzm i wyrastający na jego gruncie neohellenizm były kierunkami o charakterze elitarnym. Idee oświeceniowe pojawiły się w warunkach jakże odmiennych od tych, które panowały na ziemi greckiej. Tym niemniej neohellenizm jako koncepcja nawiązująca do recepcji Antyku stanowił podstawę do formowania się nowego systemu wartości. Oddziaływał on też w istotny sposób na przełamywanie starych struktur, zarówno tych odnoszących się do tradycji bizantyńskich, jak i tych odziedziczonych w wyniku wpływu panowania osmańskiego¹⁸.

Była to jednak koncepcja trudna do przyswojenia przez większość społeczeństwa greckiego, którego poziom świadomości narodowej znajdował się jeszcze na stosunkowo niskim stopniu rozwoju. Niewątpliwie istotną rolę w rozwoju tendencji oświeceniowych odegrała również diaspora grecka. Była ona w stanie pozostawać w bezpośrednim związku z kulturą europejską

¹⁷ Interesującą interpretację klasycyzmu pojmowanego w kategoriach kulturalnych prezentuje: G. E. von Grunnenbaum, *Modern Islam – The search for cultural identity*, New York 1964, rozdz. IV – The concept of cultural Classicism, s. 98-128.

¹⁸ Wpływ idei oświeceniowych i klasycystycznych na rozwój nowożytnej kultury greckiej omawia: C. Th. Dimaras, *La Grece au temps des Lumières*, Geneve 1969.

i czerpać z jej źródeł i wzorców. Znajdowały one swoje odbicie w formowaniu się nacjonalizmu greckiego, opartego na nowych założeniach ideowych.

Wybitne jednostki, jak Eugenios Voulgaris¹⁹, Ioannes Moisiidakas²⁰ czy D. Katartzis²¹, w istotny sposób przyczyniły się do recepcji filozofii oświeceniowej. Wszyscy oni wychodzili z założenia, że dążenia narodowe Greków znajdują swój wyraz w powstaniu niezależnego państwa narodowego. Ich działalności towarzyszył rozwój czasopiśmiennictwa w języku greckim, które służyło z jednej strony rozwojowi języka, a z drugiej – konkretnym zamierzeniom polityczno-społecznym.

Dwaj inni wybitni Grecy, żyjący nieco później, Rhigas Velestinlis²² oraz Adamantios Koraes²³, dali istotny impuls dla odrodzenia narodowego. Pierwszy z nich głównie przez działalność polityczną i społeczną, drugi na polu nauki i oświaty. Obaj jednak wyrosli na gruncie idei oświeceniowych, sądząc, że przyszłość Grecji musi być ściśle związana z przyswojeniem dorobku kulturowo-cywilizacyjnego Zachodu.

Interesujące, że dla Rhigasa problem znalezienia drogi do niepodległości Grecji pozostawał w ścisłym związku z koncepcją wyzwolenia spod panowania tureckiego całego Półwyspu Bałkańskiego, a przyszłość tego regionu widział on w rozwiązaniu federacyjnym. Element grecki w tej koncepcji miałby znaczenie decydujące²⁴.

Dla Koraesa niepodległość Grecji wiązała się przede wszystkim z możliwością rozwiązania problemów oświatowych i językowych. Tylko trwały

¹⁹ Eugenios Voulgaris (1716-1808), jeden z wybitniejszych intelektualistów greckich, urodzony na Korfu, posiadał szeroką wiedzę filozoficzną, tłumaczył utwory klasyczne (m.in. Wergiliusza). W działalności politycznej orientował się na Rosję, oczekując z jej strony pomocy w rozwiązaniu problemu narodowego. Przyczynił się znacznie do upowszechniania idei oświeceniowych wśród Greków.

²⁰ Ioannes Moisiidakas (1720-1800) reprezentował liberalny nurt nacjonalizmu greckiego. Gorący zwolennik nowoczesnych metod naukowych, przeciwstawiał się biernej recepcji kultury antycznej.

²¹ D. Katartzis (1730-1807) – Fanariota, piastował wysokie funkcje w Księstwie Wołoskim. Opowiadał się za stosowaniem języka mówionego (a nie klasycznego). Opracował gramatykę współczesnego języka greckiego. Występował przeciwko elitarnym tendencjom w kulturze.

²² Rhigas Velestinlis (Pharraios) – 1757-1798 – niezmordowany działacz na rzecz wyzwolenia Grecji, jak i innych narodów bałkańskich spod jarzma tureckiego. Autor wielu broszur, pism ulotnych, wzywających do walki. Był przepojony ideami rewolucji francuskiej, reprezentował liberalny typ nacjonalizmu. Za swą działalność wydany przez Austriaków Turkom, a następnie stracony w Belgradzie.

²³ Adamantios Koraes (1748-1833) reprezentował liberalne postawy oświeceniowe. Poświęcił się głównie działalności naukowej. Opowiadał się za ideami wyzwoleniczymi. Możliwość dokonania zasadniczych zmian w społeczności greckiej upatrywał głównie w działalności oświatowej i pedagogicznej.

²⁴ Na temat kampanii politycznych Rhigasa zob. A. J. Manesis, *L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle*, Balcan Studies, 3 (1962), s. 75-118.

fundament lingwistyczny, w jego mniemaniu, mógł dać odpowiednią podstawę do rozwoju autonomicznej kultury greckiej²⁵. Stąd też pojawiło się u niego charakterystyczne dążenie do wypracowania podstaw reformy językowej, które następnie pojawiło się w postaci *disglosii*. Spór o język, który toczył się w Grecji przez całe pokolenia, znajdował swe odbicie w sferze świadomości narodowej, wyrażał odmienne koncepcje odnoszące się do systemu społecznego, różne pojmowanie kultury narodowej²⁶.

Linos Politis omawiając kwestię sporu o język pisze:

Ta dziwna *disglossia*, która nie jest łatwo zrozumiała dla cudzoziemca (lub dla każdego rozsądnego człowieka), wynika ze szczególnych historycznych i narodowych okoliczności i odgrywała decydującą rolę w całym rozwoju nowoczesnego Hellenizmu. Jej efekty w systemie oświatowym, a w sensie bardziej ogólnym w życiu intelektualnym, a nawet politycznym, zawsze były i są po dziś dzień wyjątkowo znaczące²⁷.

To, co dla wybitnych postaci greckiego życia umysłowego i politycznego, będących pod wpływem tendencji oświeceniowych i racjonalistycznych, wydawało się konieczne do realizacji idei neohellenizmu, w konfrontacji z realnymi warunkami jakże często zawodziło. Postulat wprowadzenia „oczyszczonego” języka greckiego – *katharevousa*, jako języka nowoczesnej Grecji napotykał na zdecydowany opór wśród szerokich rzesz społeczeństwa greckiego, posługujących się popularnym językiem mówionym – *dimotiki*. Spory w kwestii językowej odzwierciedlały również podziały o charakterze społecznym, występujące wśród odrodzonego państwa greckiego. *Katharevousa* dla wielu Greków stała się z czasem synonimem konserwatyzmu, zjawiskiem o charakterze elitarnym, odnoszącym się do warstw ludzi wykształconych, uprzywilejowanych w sensie społecznym. Stawało się to dodatkowym powodem utrwalania się podziałów w społeczeństwie. Zamysły światłych umysłów, dążących do realizacji wzniosłych haseł odnowy kulturalnej, przeradzały się w efekcie – wbrew zamierzeniom ich twórców – w proces prowadzący do utrwalania się podziałów społecznych, do formowania się modelu kultury elitarniej.

Żywa tradycja narodowa wiązała się w naturalny sposób z językiem mówionym – *dimotiki*, który wyrażał aspiracje, dążenia, oczekiwania większości społeczeństwa. Był on żywą kontynuacją tradycji językowej sięgającej daleko w przeszłość, depozytariuszem wielu cennych wartości narodowych,

²⁵ Reprezentował on pogląd, że język stanowi niezbywalny *habitus* każdego narodu. W swym pięciotomowym dziele *Atakta* (1828-1835) położył podwaliny pod badania lingwistyczne nad współczesnym językiem greckim, opracowując jednocześnie pierwszy słownik współczesnego języka greckiego.

²⁶ Niewątpliwie na powstanie sporu o język oddziaływały silnie tendencje klasycyzmu, zmierzające w kierunku recepcji wartości antycznych, mających oczyścić współczesny język grecki z szeregu naleciałości obcych. Badania A. Koraesa szły właśnie w tym kierunku.

²⁷ L. Politis, *A History of modern Greek literature*, Oxford 1973, s. 11.

które przetrwały wieki niewoli. Ze zrozumiałych względów jego związki z antycznym językiem Hellady pozostawały nie tak żywe jak z bizantyńskim koiné.

Spór o język stał się zmaganiem o przyszły kształt kultury kraju. Dionisios Solomos, który jako jeden z pierwszych poetów greckich zwrócił się w kierunku dimotiki, torował drogę dla późniejszych twórców, którzy w latach osiemdziesiątych opowiedzieli się zdecydowanie za dimotiki. Ten zwrot dokonany przez Solomosa podbudowany był wyraźnie pierwiastkami natury narodowej. Poeta ten sięgał świadomie do folkloru, do pieśni kleftów po to, aby demonstrować właśnie w ten sposób swe uczucia patriotyczne²⁸.

W latach osiemdziesiątych uformowała się grupa literacka zwana Nową Szkołą Ateńską, która stawiała sobie za cel przeniesienie dimotiki na grunt literatury. W 1888 r. ukazała się publikacja Psycharisa *Moja podróż*, która w postaci refleksji autora z wędrówek po kraju zwracała uwagę na kwestię językową. Data ukazania się *Mojej podróży* uważana jest za przełomową dla sporu językowego²⁹. Ruch na rzecz równouprawnienia dimotiki zaczął przybierać na sile. W 1910 r. powołano do życia Towarzystwo Oświatowe, którego celem stało się wprowadzenie dimotiki do programu nauczania w szkołach. Postulat ten został zrealizowany jednak dopiero po I wojnie światowej. W szkołach państwowych dimotiki wprowadzany był do programu nauczania sukcesywnie od 1918 r.

Kontrowersje wokół języka odzwierciedlały do pewnego stopnia podstawowy dylemat w sferze politycznej, jaki pojawił się wraz z powstaniem niezależnego państwa greckiego. Swoim zasięgiem terytorialnym obejmowało ono początkowo 47 516 km² (1832 r.). Według spisu z 1838 r. ludność niezależnego państwa greckiego wynosiła 752 077. Wiele terytoriów znajdujących się nadal pod panowaniem osmańskim uważano za rdzennie greckie. Gdzie jednak miały sięgać rzeczywiste granice przyszłego, w pełni wyzwolonego państwa greckiego? Był to poważny dylemat, który próbowano rozwiązywać również odwołując się do tradycji historycznych, przez nawiązywanie do przeszłości. Klasycyzm sięgał do antycznej Grecji, która w różnych okresach swego rozwoju rozciągała się w sensie terytorialnym również poza Grecję europejską, poczynsz od kolonizacji Azji Mniejszej, a na podbojach wielkiego Macedończyka skończywszy. Tradycja bizantyńska również stanowiła wzorzec imperialny, ucieleśniony w postaci Cesarstwa Wschodniego.

²⁸ Dionisios Solomos (1798-1857), poeta pochodzący z Zante (Wyspy Jońskie), w swych utworach nawiązywał do pierwiastków narodowych. Szczególnie znane są jego utwory: *Hymn do wolności* oraz *Wolni oblężeni* – nawiązujący do bohaterskiego oporu Greków w Missolongi w 1824 roku – noszące wydźwięk patriotyczny.

²⁹ J. Psycharis (1854-1929) odegrał istotną rolę w życiu intelektualnym Grecji, współzałożyciel Nowej Szkoły Ateńskiej; opowiadał się zdecydowanie za uznaniem dimotiki jako języka literatury.

Obydwie te tradycje mogły oddziaływać na wyobraźnię Greków żyjących w XIX w., obydwie stwarzały podstawy do wysuwania koncepcji o charakterze panhelleńskim, chociaż wywodzącej się z dwu różnych korzeni historyczno-kulturowych. Jest znamienne, że w okresie panowania tureckiego można wyraźnie zaobserwować pojawienie się w sferze kulturalnej tendencji, które nawiązywały wyraźnie do możliwości odrodzenia się Grecji w wymiarze imperialnym. Dowodem na to są chociażby wspomniane już teksty egzegetyczne, dotyczące Apokalipsy Św. Jana. Eschatologiczny wymiar jest tam sprowadzony do takiego odczytywania przeszłości, która ujmowana jest jako zapowiedź odrodzenia się państwa greckiego w wymiarze mocarstwowym. Przy czym tego typu egzegezy wyraźnie nawiązywały do przeszłości bizantyńskiej, a nie antycznej, do pierwiastka chrześcijańskiego, a nie pogańskiego³⁰.

Obydwa wzorce, antyczny i średniowieczny, uzupełniały się wzajemnie i były rozwijane zgodnie z aktualnymi potrzebami oraz nowymi tradycjami intelektualnymi i kulturalnymi. W sferze aksjologicznej stanowiły one istotny element dla rozwoju tych treści nowoczesnej świadomości narodowej, które mogły być wykorzystane do osiągania konkretnych, bieżących celów, dających się przełożyć na język polityki. Koncepcja „wielkiej idei” stanowiła szczególnie ważki czynnik w rozwoju współczesnej świadomości narodowej Greków, stając się jednak zarazem przyczyną ciężkich doświadczeń historycznych, głównie na skutek jej utopijnego charakteru³¹. Była to jednak koncepcja potrzebna z racji rozbudzania nastrojów patriotycznych – pojawiła się w szczególnie istotnym momencie historycznym. Już ex post łatwo było poddawać ją krytyce i zarzucać utopijny charakter. Wtedy jednak gdy powstawała, oddziaływała na świadomość narodową, pobudzając wyobraźnię, spełniała niewątpliwie również pozytywne cele.

W określony sposób korespondowała ona z analogicznymi koncepcjami pojawiającymi się wśród innych narodów bałkańskich, walczących o swe własne prawa polityczne³². Sprzeczności wyrastające na tle odmiennych, w sensie terytorialno-politycznym, dążeń narodów bałkańskich, stanowiły zasadniczą przeszkodę dla możliwości realizacji w praktyce koncepcji „wielkiej idei” w wydaniu greckim. Poza tym należy mieć na względzie również pozycję

³⁰ Można traktować to zjawisko w kategoriach mesjanistycznych, które swymi korzeniami sięga okresu panowania osmańskiego.

³¹ Koncepcja „wielkiej idei” stanowiła również ten element w społeczności greckiej, który oddziaływał w istotny sposób na rozwój świadomości narodowej nie tylko w Królestwie greckim, ale również na terytoriach zamieszkałych przez Greków, znajdujących się pod obcym panowaniem, zob. E. Driault, *La Grand Idée, la renaissance de l'hellénisme*, Paris 1920.

³² Podobne w swej treści koncepcje, jeżeli chodzi o aspiracje narodowe, występowały również w innych krajach bałkańskich: np. koncepcje „Wielkiej Bułgarii”, „Wielkiej Serbii” czy też „Wielkiej Rumunii”.

Turcji, która z naturalnych racji politycznych przeciwstawiała się rozwojowi aspiracji greckich, wznosząc zapory nie do przebycia na drodze do wyzwania pozostających nadal pod jej zwierzchnością terytoriów zamieszkiwanych przez ludność grecką. Tragiczna walka o wolną Kretę potwierdza w pełni istnienie ograniczonych możliwości państwa greckiego. Wreszcie gra dyplomatyczna prowadzona przez mocarstwa europejskie, a zwłaszcza przez Rosję, Wielką Brytanię, Francję, Austrię (a od 1867 r. Austro-Węgry), a następnie również przez Rzeszę Niemiecką, stawiała w poważnym stopniu na przeszkodzie realizowaniu bardziej zdecydowanej polityki greckiej, w sensie przyjęcia jednego konsekwentnego jej kierunku³³. Bezpośrednim efektem tego stanu rzeczy było występowanie w wewnętrznym życiu politycznym królestwa greckiego trzech głównych orientacji politycznych (prorosyjskiej, probrytyjskiej i profrancuskiej). Prowadziło to do osłabienia możliwości wypracowania bardziej zdecydowanej i jednolitej linii działania w sferze zagranicznej, również do utrwalania się podziałów politycznych wewnątrz kraju, co było w sumie zjawiskiem negatywnym.

Można postawić pytanie, czy istniała w praktyce możliwość wypracowania jednolitej linii politycznej w przypadku państwa małego, słabego, zdanego w gruncie rzeczy na korzystanie z pomocy zewnętrznej, nawet jeżeli nie przynosiła ona oczekiwanych rezultatów. Był to los również innych nowo powstających państw bałkańskich, które nie były w stanie o własnych siłach realizować polityki pozostającej w zgodzie z interesem narodowym.

Powstanie niepodległego państwa greckiego miało niewątpliwie szczególnie istotne znaczenie dla wzrostu poczucia tożsamości narodowej wśród Greków żyjących poza granicami samego Królestwa. Było więc czynnikiem oddziałującym w zdecydowanie pozytywnym kierunku, stwarzającym realne podstawy do przygotowywania takiego stanu umysłów, który można będzie wykorzystać w odpowiednim historycznym momencie: gdy będzie się mogła dokonać integracja terytorialna. Dotyczyło to zwłaszcza tych terytoriów, które znajdowały się pod panowaniem osmańskim (Macedonia, Tracja, wyspy Morza Egejskiego, Kreta). Budziło to również nadzieje tych Greków, którzy mieszkali w Azji Mniejszej.

Temu procesowi towarzyszył znaczny wzrost aktywności duchowej, tworzenie się zrębów nowoczesnej kultury greckiej. Element narodowy odgrywał w procesie kulturowym istotną rolę. Stawał się nośnikiem nowego systemu wartości, wyrastających z jakościowo nowych elementów. Proces ten nie był wolny od wewnętrznych sprzeczności, które w pierwszym rzędzie

³³ Szczegółową analizę greckiej polityki zagranicznej oraz jej szerszych uwarunkowań przynosi pięciotomowa monografia: E. Driault, M. Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grèce*, Paris 1925-1926.

odnosiły się do zasadniczego pytania o przyszły kształt państwa greckiego. Na tym tle stale pojawiało się pytanie o stosunek do tradycji z jednej strony, a do dorobku cywilizacyjno-kulturowego Zachodu – z drugiej. Czym ma być Nowa Grecja? Jakie wartości ma wносить do aktualnego rozwoju kultury europejskiej i światowej?

Problem tożsamości narodowej odgrywał w tym procesie decydującą rolę. Czym są współcześni Grecy? – zapytywało wielu autorów nie tylko w Europie, ale również w samej Grecji. Wokół tego problemu toczyły się zasadnicze spory. Przykład Konstantinosa Paparighopoulosa świadczy wyraźnie o zdecydowanym dążeniu do wykazania istnienia ciągłości historii Greków jako narodu. Związane to jest z odrzucaniem wszystkich tych tez, które miały na celu podważanie twierdzenia o ciągłości historycznej narodu greckiego, o negowaniu ciągłości podstaw etnicznych³⁴.

Szczególnie ostro polemizowano z teorią, która wychodziła z założenia, że współcześni Grecy nie są bynajmniej potomkami Hellenów ani Bizantyńczyków, ale że są w znacznym stopniu potomkami ludów słowiańskich, które zawędrowały aż do Peloponezu. Polemiki te toczyły się w specyficznej sytuacji politycznej i kulturalnej XIX w. Był to okres narastania procesu emancypacji narodów słowiańskich na Bałkanach, które dążyły do wyzwolenia się spod jarzma tureckiego. Ponadto występowało również zjawisko panslawizmu, popierane i propagowane przez Rosję carską. W tej sytuacji zachodziła realna groźba ograniczenia życiowej przestrzeni greckiej, nie tylko zresztą w sensie terytorialnym, ale również kulturowym. Malowało znaczenie kleru greckiego w krajach bałkańskich, a wraz z tym również języka greckiego. Pojawiły się tendencje do tworzenia narodowych kościołów prawosławnych w krajach słowiańskich. Ludność pochodzenia niegreckiego, przede wszystkim słowiańskiego, dążyła do ugruntowania własnych języków, co przejawiało się w rugowaniu wpływów greckich.

Również na gruncie badań o profilu filologicznym w Grecji, podobnie jak to miało miejsce w przypadku analiz o charakterze historycznym, pojawiać zaczęły się prace mające na celu wykazanie ciągłości historycznej narodu greckiego. Duże zasługi na tym polu położył Georgios Hadzidakis, który w swych pracach kładł nacisk na element ciągłości językowej³⁵.

Konfrontacja z nacjonalizmami słowiańskimi przybierała na sile wraz z narastaniem walk o wyzwolenie, toczonych na Półwyspie Bałkańskim.

³⁴ C. Paparighopoulos (1815-1891), historyk grecki, autor syntezy dziejów Grecji: *Historia narodu helleńskiego od czasów heroicznych do czasów nowoczesnych* (1860-1872). Stał na gruncie ciągłości historycznej narodu greckiego.

³⁵ G. Hadzidakis (1848-1941), profesor uniwersytetu ateńskiego, wybitny filolog. W swych pracach konstruował podstawy teoretyczne dla uznania dimotiki jako języka współczesnych Greków.

Koncepcja „wielkiej idei” w odniesieniu do terytoriów północnych odnosiła się do Macedonii, Tracji oraz Północnego Epiru³⁶.

W warunkach panowania tureckiego rodziły się i nasilały działania konfrontacyjne między żywiołem greckim a słowiańskim. Rozstrzygnięcia, które zapadły po dwu wojnach bałkańskich (1912, 1913), potwierdzone potem przez traktaty zawarte w Wersalu po zakończeniu I wojny światowej, stały się podstawą do utrzymywania się również w okresie późniejszym sprzeczności między Grecją a Bułgarią, Jugosławią i Albanią. Miały one swe uwarunkowania polityczne, gospodarcze, kulturowe, sięgające częstokroć w odległą przeszłość. Szczególnie w przypadku problemu macedońskiego reperkusje te były głęboko zakorzenione w świadomości narodów tych krajów³⁷.

W odniesieniu do południowo-wschodniej strony, aspiracje greckie natrafiały na spore trudności, jeżeli chodzi o możliwość realizacji w praktyce założeń „wielkiej idei”. Pozytywnym rozstrzygnięciem stało się pozyskanie Krety oraz wysp Morza Egejskiego, co dokonało się w wyniku wojen bałkańskich (wyspy Dodekanezu zostały przyłączone do Grecji dopiero po II wojnie światowej). Katastrofą zakończyła się natomiast próba umocnienia się elementu greckiego w Azji Mniejszej. Klęska poniesiona w wojnie z kemalowską Turcją w 1922 r. przekreśliła ostatecznie nadzieje na trwałe utrzymanie się Grecji w tym regionie. Stanowiło to definitywny kres nadziei na odbudowę minionej wielkości, na nadanie Grecji nowego imperialnego kształtu terytorialnego. Konstantynopol pozostał Stambułem, nie spełniły się marzenia o odrodzeniu Cesarstwa Wschodniego.

Również niemożność rozstrzygnięcia po myśli greckiej sprawy Cypru stanęła na przeszkodzie urzeczywistnieniu hasła „enosis” – zjednoczenia wyspy z Grecją³⁸. Po klęsce w Małej Azji powstała więc sytuacja, w której Grecy zdali sobie sprawę z ograniczonego zakresu ich zewnętrznego działania. Nastąpiło zasadnicze przesunięcie w skali wartości jeżeli chodzi o wizję państwa greckiego, jego pozycji w Europie, jego możliwości sprostania wyzwaniu współczesności. Fala emigrantów z Azji Mniejszej sprawiła, że

³⁶ Historiografia grecka zdecydowanie stoi na stanowisku uznawania Macedonii, Tracji za terytoria rdzennie greckie, które w ciągu wieków znajdowały się również pod wpływem obcych narodów i kultur, w tym też słowiańskich. Element grecki nie został jednak z tych terytoriów wyrugowany, ale utrzymał się na nich w sensie etnicznym i kulturowym. Zob. K. Mitsakis, *Macedonia throughout the centuries*, Thessaloniki 1975; A. E. Vakalopoulos, *Istoria tes Makedonias apo ta praitorika hronia os to 1912*, Thessalonikē 1983.

³⁷ Grecki punkt widzenia w tym względzie szeroko omawia E. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Thessaloniki 1964.

³⁸ Istnieje obszerna literatura dotycząca wielu aspektów problemu cypryjskiego, prezentująca często odmienne stanowiska; zob. przykładowo: T. W. Adams, A. J. Lottrel, *Cyprus between East and West*, Baltimore 1968; F. Crouzet, *Le conflit de Chypre*, Brussels 1973; G. Kydis, *Cyprus Reluctant Republic*, Hague-Paris 1973; D. Bitsios, *Cyprus: The Vulnerable Republic*, Thessaloniki 1975.

pojawił się nowy, w sensie kulturowym, element w życiu duchowym, w sferze zwyczajów, którego naturalnym nosicielem stała się ludność grecka przybywająca z kontynentu azjatyckiego. Towarzyszył temu proces opuszczania Grecji przez ludność pochodzenia tureckiego. Kraj stawał się coraz bardziej jednolity pod względem etnicznym. Przestały funkcjonować wielonarodowe skupiska ludzkie, gdzie współżyły ze sobą odmienne etnicznie i kulturowo grupy ludności³⁹.

Upadek koncepcji „wielkiej idei” redukował niewątpliwie aspiracje Greków, sprowadzał je do bardziej konkretnych, trudnych warunków kraju, w którym przypadało im teraz żyć. Pozbawiał ich nadziei na odbudowę imperium przeszłości. W sensie zmian zachodzących w świadomości społecznej był to z jednej strony głęboki szok, z drugiej zaś otwierały się nowe możliwości percepcji spraw greckich, dostosowanych do realnych wymiarów rzeczywistości.

Zarówno koncepcja „wielkiej idei”, jak i katastrofa z 1922 roku stanowiły również istotny bodziec dla rozwoju kultury nowogreckiej. Obydwa te istotne elementy, charakterystyczne dla najnowszej historii Greków, znajdowały swoje bezpośrednie odbicie w twórczości artystycznej, zwłaszcza zaś w twórczości literackiej. Utwory wielu poetów i prozaików greckich zawierają w sobie reminiscencje z tych jakże ważnych wydarzeń. Zostały one przetworzone przez sztukę artystycznego wyrazu, weszły na trwałe do greckiej literatury.

Od początku istnienia niepodległego państwa greckiego musiano zadawać sobie pytanie o granice greckiej suwerenności, o możliwość samodzielnego kształtowania przyszłych losów kraju. W Europie zdominowanej przez grę polityczną wielkich mocarstw margines działania dla słabego, zacofanego w sensie gospodarczo-społecznym kraju, jakim była wyzwolona Grecja, był rzeczywiście niewielki. Nie wystarczał sam zapał i dobra wola. Granice działania narzucały się same przez się. Fakt wybrania na panujących monarchów przedstawicieli obcych dynastii potwierdzał dodatkowo ten stan rzeczy.

Grecy nie byli w stanie zdziałać praktycznie nic dla swych braci żyjących nadal pod panowaniem osmańskim. Rozpaczliwe próby pomocy dla walczących Kreteńczyków przyniosły jedynie niepowodzenie. W tej sytuacji ugruntowywało się charakterystyczne zjawisko polegające na poszukiwaniu poparcia wśród mocarstw europejskich.

Możliwość porozumienia na gruncie współpracy regionalnej z innymi państwami bałkańskimi okazała się ograniczona, na skutek sprzeczności interesów występujących między tymi państwami. Stanowiło to poważną przeszkodę na drodze do rozwiązania w sposób ostateczny obecności tureckiej w tym regionie Europy. Porozumienie poprzedzające I wojnę światową nosiło

³⁹ Typowym przykładem tego typu wielonarodowego skupiska ludności były Tessaloniki; zob. A. E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessaloniki 1972.

krótkotrwały charakter. Nigdy zresztą nie stało się ono podstawą bardziej zdecydowanego współdziałania państw regionu⁴⁰.

Na skutek występowania tych uwarunkowań – zależności od mocarstw europejskich, sytuacji konfliktowych w skali regionalnej – Grecja zmuszona była do ograniczenia swych aspiracji narodowych, dostosowania się do realiów wynikających z układu sił politycznych w Europie. Nie był to proces łatwy w sensie psychospołecznym. Wymagał pogodzenia się z ograniczeniami. Zapal działania musiał być hamowany przez kalkulację rozumową. Ujawnił się z całą ostrością dylemat, czy patrzeć beczynn timer na bieg wydarzeń, nie brać w nich udziału, czy też angażować się, narażając się jednak na utratę posiadanego status quo.

Bierność nie była cechą mentalności Greków, toteż często wybierali oni drugi wariant, stawiając na szalę cały swój dorobek narodowy, ryzykując utratę niezależności państwowej, naruszenie integralności terytorialnej. Często wierzyli, nawet jeżeli nie było ku temu wystarczających podstaw, że następnym razem słuszość będzie po ich stronie. Najtrudniej było przyjmować postawę, która wynikałaby z zimnej, beznamiętnej kalkulacji, uwzględniającej realia wewnętrzne i zewnętrzne.

Owe dylematy wpływały na kształtowanie się świadomości narodowej. One wyznaczały pole działania dla kolejnych pokoleń. One przewijały się również w twórczości artystycznej, działalności oświatowej i naukowej. One stanowiły treść jakże bogatego życia politycznego kraju, rozpalając namiętności ludzkie.

Wymienione powyżej, jedynie w sposób skrótowy, elementy charakterystyczne dla rozwoju ducha narodowego współczesnych Greków należy również analizować na tle ogólnych kulturowo-cywilizacyjnych zjawisk współczesnego świata. Recepcja obcego systemu wartości była w Grecji również żywa. Oddziaływał on w sposób wyraźny na stan świadomości społecznej, wprowadzając nowe, nieznane dotychczas wzorce, które podlegały następnie swoistej adaptacji. W tym znaczeniu Grecja dążyła do nowoczesności, do stania się krajem, który nie pozostaje w tyle za ogólnymi kierunkami występującymi w Europie i świecie. Modernizacja tradycyjnego systemu wartości, utrzymującego się jeszcze w Grecji, stała się faktem dokonany m, chociaż był to proces, którego skutki można śledzić po dzień dzisiejszy w poszczególnych płaszczyznach życia społecznego.

Kłeska w Azji Mniejszej w 1922 r. stanowiła w tym względzie również szczególnie ważną cezurę czasową, zamykającą bezpowrotnie określony stan świadomości narodowej związany z „wielką ideą”. Ustalony kształt terytorialny państwa greckiego sprowadzał w coraz większym stopniu ducha greckiego na obszary związane z realnymi warunkami, w których przypa dło teraz

⁴⁰ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation: A History of the movement toward Balkan unity in modern times*, Northampton (Mass.) 1944.

Grekom żyć, pracować i tworzyć. Okres po 1923 r. stanowi już odrębną sferę badań, która związana jest z przekształceniami dokonującymi się w kraju, z postępującym dalszym procesem modernizacji, ale zarazem narastającymi konfliktami wewnętrznymi. Dla zrozumienia jednak charakteru procesu formowania się świadomości narodowej współczesnych Greków podstawowe znaczenie ma analiza tych składników, które złożyły się na powstanie głównych założeń tejże świadomości, odnoszących się bezpośrednio do budowy nowoczesnego państwa greckiego.

THE PROCESS OF FORMATION OF MODERN NATIONAL CONSCIOUSNESS OF GREEKS

Summary

Modern national consciousness of Greeks was being shaped under complex historical-cultural conditions. The formation of an independent Greek national state in the 19th century gave material premisses for the development of Greek nationalism. In the cultural sense the process of formation of national consciousness of Greeks was influenced by a number of universal factors (the culture of Antiquity, Byzantium, Osman Turkey). The Turkish bondage did not cause the disappearance of historical traditions which were manifested in the sphere of language (its continuity) and religion (preservation of the Orthodox element, and in an institutional sense of the Constantinople patriarchate). The influence of modern West European intellectual trends on the Greek diaspora, Phanariotic elites, stimulated the growth of nationalistic tendencies. They were necessary for the formation of patriotic attitude and for desire to free Greece from the Osman rule.

After independence was regained the process took place under qualitatively new conditions. The main problems concerned the necessity of adjusting historical traditions to the then potential of the country. The conception of "great idea" stimulated the feeling of patriotism, however, having in its assumptions a character of an utopia. The dispute over the language (katharevousa versus dimotiki) reflected divisions which were found within the Greek society. Neohellenism as a national ideology encountered a number of objective and subjective difficulties. Political dependence of the European superpowers, conflicts with other Balkan countries, made the realization of national aspirations difficult. The catastrophe in Asia Minor in 1922 finally ended the period of fight for the fulfilling in practice of the conception of "the great idea". National consciousness of Greeks was adjusted to the specific territorial dimensions, confirmed by the peace treaty. The whole period of construction of the modern national state was accompanied by the development of the modern Greek culture which searched for its own means of expression being the result of a clash of traditional elements with the modernistic ones.